

УДК 81-11(575.2)

КОГНИТИВНАЯ ЛИНГВИСТИКА В КЫРГЫЗСТАНЕ

К. Саматов

Анализируются с критической точки зрения защищенные диссертации и выпущенные монографии по когнитивной лингвистике в Кыргызстане в пределах антропоцентрической парадигмы, где рассматриваются вопросы эмотивной категории, деривационной системы второго языка, межкультурной коммуникации (немецкой/кыргызской), ключевых концептов кыргызского этноса, темпоральной категории (русской/кыргызской), фразеологической картины (французской/кыргызской) и межкультурных концептов в художественном тексте. Характеризуются темпоральные, межрегиональные, теологические, родственные, кинологические концептосферы и отдельные концепты, такие как человек, вода, труд, ребенок, жизнь, судьба, и отмечаются успехи и недостатки работ.

Ключевые слова: когнитивная лингвистика; языковая/фразеологическая картина мира; номинатема; межкультурная коммуникация; толерантность; ключевые концепты; этнокультурная доминанта; темпоральная категоризация; региональная лексика; историко-художественный текст; теология; этнокультурный менталитет; паремия.

КЫРГЫЗСТАНДАГЫ КОГНИТИВДИК ЛИНГВИСТИКА

К. Саматов

Макалада антропологиялык борбордук парадигманын чегинде Кыргызстандагы когнитивдик лингвистика боюнча корголгон диссертациялар жана жарыяланган монографиялар критикалык көз караштан талдоого алынган, анда эмотионалдык категория, экинчи тилдин туунду тутуму, маданияттар аралык байланыш (немец / кыргыз), кыргыз этносунун негизги түшүнүктөрү, көркөм тексттеги убактылуу категория (орус / кыргыз), фразеологиялык көрүнүш (француз / кыргыз) жана маданияттар аралык түшүнүктөр боюнча маселелер каралган. Темпоралдык, аймактар аралык, теологиялык, туугандык, кинологиялык концептосфералар жана жакшылык, жамандык, адам, суу, эмгек, бала, өмүр, суу, тагдыр сыяктуу айрым түшүнүктөр мүнөздөлүп, эмгектердин жетишкендиктери жана кемчиликтери белгиленет.

Түйүндүү сөздөр: когнитивдик лингвистика; дүйнөнүн тилдик/ фразеологиялык көрүнүшү; номинатема; маданият аралык коммуникация; толеранттуулук; негизги түшүнүктөр; этномаданий доминанта; темпоралдык категоризация; аймактык лексика; тарыхый-көркөм текст; теология; этномаданий менталитет; паремия.

COGNITIVE LINGUISTICS IN KYRGYZSTAN

K. Samatov

In this article from a critical point of view defended theses and published monographs on cognitive linguistics in Kyrgyzstan are analyzed within the anthropocentric paradigm, where deals with the questions of the emotive category, the derivational system of the second language, intercultural communication (German / Kyrgyz), key concepts of the Kyrgyz ethnos, the temporal category (Russian / Kyrgyz), phraseological picture (French / Kyrgyz) and intercultural concepts in the literary text. Temporal, interregional, theological, related, cynological conceptual spheres and individual concepts such as man, water, labor, child, life, destiny are characterized, and successes and deficiencies of works are noted.

Keywords: cognition linguistics; linguistic / phraseological picture of the world; nominateme; intercultural communication; tolerance; key concepts; ethno-cultural dominant; temporal categorization; regional vocabulary; historical and artistic text; theology; ethnocultural mentality; paremia.

Кыргызстанда лингвистиканын жаңы са-
лаасында – когнитивдик лингвистикада – бир
топ кандидаттык жана доктордук диссертация-

лар жакталып, макалалар жана монографиялар
жарыкка чыгып жатса да, алар тууралуу олуттуу
эмгектер, ал тургай чакан макала да азырынча

жок. И.А. Стернин, М.Дж. Тагаев жана У.Д. Камбаралиеванын макаласында когнициялык лингвистиканын (1) жана лингвомаданият таануунун (2) негизги постулаттарына негизделген илимий иликтөөлөр жүрүп жаткандыгы жөнүндө сөз жүрөт. Биринчи багытта М.Дж. Тагаевдин, К.З. Зулпукаровдун (анын ичинде окуучуларынын да) жана У.Д. Камбаралиеванын, ал эми экинчи багытта З.К. Дербишеванын эмгектери орчундуу экендиги белгиленет [1, 201–204-б.]. Биз бул макалада жагдайга жараша жакталган диссертацияларга, чыккан монографияларга жалпы сереп салабыз.

М.И. Лазариди өзүнүн доктордук диссертациясы [2] менен монографиясында [3] лингвистикалык антроп борбордук парадигманын чегинде эмоциялуулук психологиялык категориясы тилдин эмотивдик категориясына айланып жатканына, психологиялык (эмоциялык) абалдарды тилдик жактан туюнтуу чамдап баратканына таянып, базалык – уютку эмоциялык абалдарды – атоолорду ономашиологиялык планда иликтейт. Эмгекте алты базалык эмоциялык абалдын – концепттин (страх, беспокойство, злость, грусть, радость, стыд) аттары аныкталып, алар психологиялык абалдардын номинациялык-функциялык талаалары катары сыпатталат. Ал талаа өзөк, борбор жана периферия компоненттеринен турары, аларды вербалдык жана бейвербал каражаттар системасы туюнтары, ошондой эле психикалык абалдарды чагылдырган каражаттардын көркөм чыгармалардагы функциялары заманбап методдорду чеберчилик менен пайдалануу аркылуу терең иликтенет.

М.Дж. Тагаевдин монографиясында [4] жана доктордук диссертациясында [5] орус жана кыргыз тилдериндеги морфемика менен сөз жасоону контрасттык аспектке карап, иликтөөнү “адам – тил – болмуш” үч илигинин алкагында полипарадигмалык негизге таянып, изилдөөнү улуттук-маданий мейкиндикте дүйнөнүн тилдик картинасынын дискурстарын түзүүнүн жана категоризациялоонун жолдорун салыштыруу аркылуу ишке ашырат. Жамаат аң-сезиминин дискреттүү бирдиги – концепт – болмуш же кыялдый предметтерин чагылдыруу менен, улуттук эс тутумда тилдик туюнтуулар түрүндө жашайт, морфемалык-сөз жасоо байланыштарынын негизинде жаралган лексика-семантикалык талаа

кенейип, концепт чөйрөсүнүн белгилерине ээ болот жана ушундан улам жогорку талаа метафоралык жол аркылуу өзүнүн талаачыларын жаратып отурат.

М.Дж. Тагаев өз оюн минтип улайт: “Таким образом, лексическо-семантическое поле образует семантическую концептосферу, которая соответствует ассоциативным измерениям человеческого сознания. Таким образом, под концептосферой нами понимается лексико-семантическое пространство, члены которого связаны друг с другом отношениями смысловой мотивации. Если результатом словообразовательного процесса являются производные слова, связанные с производящими формально-семантическими отношениями, то в морфемно-словообразовательной концептосфере результатом мотивационных отношений в концептосфере является смыслообразование. Морфемно-словообразовательная концептосфера позволяет связать воедино мотивационными отношениями словообразовательную и метафорическую деривацию. Концепты, включенные в морфемно-словообразовательную концептосферу, находятся в определенных цепочечных отношениях” [5, с. 169–170].

Илимпоз сөз жасоо теориясындагы когнициялык-дискурстук парадигманы жана бөтөн тилдин деривациялык системасын иликтөөдө антроп борбордук парадигмага таянып, концептти адам аң-сезимин болмуш менен байланыштырган өзгөчө медиум катары карайт. Адатта мотивациялоочу сөз дериваттын маанисин шарттайт жана аны ой коштоп, динамикалуу когнициялык модель жаралат. Атоо маалында дериваттын мааниси ар кыл шарттардан улам кошумча мааничелерге ээ болуп, тил үйрөнүүчүлөргө тоскоолдук кыла баштайт. Бир тилдин бөтөн менталдык-тилдик аң-сезимде жашашындагы өзгөчөлүгүн аныктоо системалуу салыштыруу анализдин чегинде ишке ашат. Профессор М.Дж. Тагаевдин ою боюнча, мааничелердин (смыслы) жаралуу жана ишке ашуу жолдорун салыштырууда концепт түшүнүгү функциялык-пропозициялык бирдик катары кызмат кылат. Концепт мазмуну боюнча “түшүнүк” жана “маани” терминдери менен бир катарда турат. Түшүнүк – логикалык категория, ал предметтердин маанилүү белгилерин туюндурат; маани – тил системасынын

фактысы, ал эми концепттер – медиалык мааничелер, ал лексикалык маанини болмуш менен байланыштырып, дүйнөнүн тилдик картинасын калыптандырат [4, 13-б.]. Автор концепттерди эки топко бөлөт: тилдин мотивацияланган жана шарттуу, мотивацияланбаган бирдиктеринде чагылдырылгандар. Биринчи топтогу концепттер *номинатема* деп аталат. Ал – менталдык-тилдик категория, дүйнөнүн тилдик картинасынын бир фрагменти [4, 14-б.].

Бөтөн тилдин деривациялык системасынын жашоосу аркылуу гана жеке адамдар лексикалык бирдиктерде чагылдырылган концепттер системасынан куралган жаңы маданий тилдик мейкиндикке кирет. Адатта ар бир тил айланачөйрөнү өз алдынча өздөштүрөт жана концепттер системасынын кеңдиги болмушту терең таанып-билүүгө шарт түзөт. Концепттер чөйрөсү бул же тиги этностун маданиятынын негизги компоненттери катары дүйнөнүн тилдик картинасын туюнтат. Ушундан улам суроо туулат: бул мейкиндик ар түрдүү тилдерде кандай структурага ээ, кандайча уюштурулат жана ушул тилдин алкагында концепттер кандай өз ара байланышта болушат? Концепт чөйрөсүнө концептти системалык-талаа түзүлүшүнө алып келүүнүн бир формасы морфемалык-сөз жасоо катнаштары аркылуу байланышкан сөз жасоо уячалары жана сөздөрдүн ассоциациясы саналат. *Дом – үй* сөздөрү аркылуу жаралган концепт чөйрөлөрүн анализдөө орус жана кыргыз тилдеринде болмуш ар кыл түрдө уюштуруларын, адамдар өздөрү жашаган аймактардагы маданий-тилдик чөйрөгө жараша мотивациялык байланыштарды актуалдаштыруу менен, уникалдуу дүйнөнүн тилдик картинасын жаратарын көрсөттү [4, 19-б.]. М.Дж. Тагаевдин жогоруда аталган жана аларга чейин жарыкка чыккан илимий эмгектери аркылуу Кыргызстанда когнициалык лингвистиканын илимий аппараты жана терминологиясы киргенин жана байып отурганын баса белгилеп кетүү зарыл.

П.К. Кадырбекованын монографиясы [6] менен доктордук диссертациясынын [7] *“Лингвомаданият таануу жана маданият аралык коммуникациянын”* деген 1-бабында тил, кеп, маданият, дүйнөнүн тилдик, улуттук картиналары, тилдик//маданий корректүүлүк, коммуникация, маданият, цивилизация, маданий конфликт//шок сыяктуу негизги түшүнүктөр

чечмеленет. *“Лингвистикалык прагматика маданият аралык коммуникациянын аспекти катары”* аттуу 2-бапта лингвистикалык прагматика – илимий дисциплина жана кеп ишмердигинин теориясы катары далилденет, ошондой эле кеп актыларынын теориясы тууралуу кабар берилип, кеп актысынын маданият аралык коммуникациядагы орду аныкталат. *“Толеранттуулук” маданият аралык коммуникациянын маданият таануу аспекти катары* аттуу 3-бапта “толеранттуулук” концептинин маданият таануу жана лингвистикадагы мааниси, лингвистикалык прагматикасы сыпатталат, немис жана кыргыз тилдериндеги “толеранттуулук” концепти талданат. *“Табу” жана “эвфемизм” маданият аралык коммуникациянын маданият таануу аспекти катары* аттуу 4-бапта жогору түшүнүктөрдүн илимий чөйрөлөрдөгү изилденүү абалы кабарланат, табу менен эвфемиздин мамилеси, табунун бузулушу, салыштырылып жаткан тилдерде эвфемизм табунун вербализациясы катары чагылдырылат. Эмгектин *“Кеп этикетинин маданият таануу жана прагматикалык аспекти”* аттуу 5-бабында эки тилдеги кайрылуунун формалары (расмий, туугандык терминдер, эркелетүү, сылык, достук, маскаралоо), ал эми 6-бабында “саламдашуу”, “кош айтуу”, “мактоо”, “куттуктоо”, “каалоо”, “бага берүү”, “ыраазычылык билдирүү//алкыш айтуу”, “көңүл айтуу”, “кечирим суроо” сыяктуу кеп актыларынын лингвистикалык прагматикасы бай материалдардын негизинде талданып, алардын окшоштуктары жана айырмачылыктары белгиленет. Илимпоз П.К. Кадырбекова изилдөөсүнүн аягында төмөнкү маанилүү жыйынтыктарды чыгарат: 1) дүйнөнүн тилдик концепт картиналары элдин маданияты менен шартталат; 2) маданият аралык коммуникациянын өзгөчөлүгү тилдик каражаттарды өздөштүрүүдө гана эмес, этномаданий көз карандылык катнаштын прагматикалык сын-ченемдеринде да байкалат; 3) кеп актылары – немис жана кыргыз тилдеринде тилдик коммуникациянын негизги бирдиги, алардын прагмалингвистикалык айырмачылыктары маданий факторлор аркылуу шартталат; 4) дүйнөнүн улуттук-маданий картинасы тилди аныктайт; 5) маданият аралык коммуникациялык жана прагматикалык компетенция – ийгиликтүү байланыштын негизи;

б) жалпы маданий компоненттер – маданият аралык коммуникациянын уюткусу.

З.К. Дербишева монографиялык изилдөөсүндө [8] кыргыз этносунун улуттук концепт чөйрөсүн уютку концепттердин негизинде иликтейт. Кыргыз этномаданиятынын уютку концепттерин ассоциациялык-когнициялык жактан талдап, алардын кайсыл ой структураларында (фрейм, инсайт, скрипт//сценарий, образ//элес, ой сүрөтчөсү, схема, гипероним, гипоним, прототип, пропозиция) жашарын аныктап, кыргыз элинин тилдик аң-сезиминин бөтөнчөлүгүн ачууга жетишкен. Илимпоз лингвимаданий концепттерди 8 топко бөлүп карайт: 1) *турмуш-тиричилик* (өмүр – жизнь; тагдыр – жизнь/судьба; турмуш – жизнь; жашоо – жизнь; жамандык – все плохое; өлүм – смерть; ажал – смертный час); 2) *социомаданий* (каада-салт – традиция; той-аш – пир-поминки); 3) *улуттук-маданий* (ак калпак – национальный головной убор; боз үй – юрта; комуз); 4) *антропоморфтук* (бала – ребенок; аялзат – женщина; тууган-урук – родня); 5) *руханий-нравалык* (адамгерчилик – все лучшее в человеке; ынтымак – согласие; абийир, намыс – честь, достоинство); 6) *руханий-психологиялык* (кут – благодать; бакыт – счастье; арман – нереализованное желание); 7) *руханий-маданий* (бата – благопожелание; сөз – слово; арбак – дух); 8) *табигый дүйнө* (тоо – гора; жылкы – конь).

Ушул эле илимпоздун кийинки монографиялары [9, 10] когнициялык жана этнолингвистикалык багыттардын алкагында жазылып, анда кыргыз менталитети, маданияты жана жалпы адамзаттык дөөлөттөрдүн жана категориялардын кыргыз тилинде чагылышы Воронеж университетинин когнициялык мектебинин семантикалык-когнициялык парадигмасы жана терминологиясы аркылуу иликтенет. Кыргыз этносунун дөөлөттөр картинасынын өзөгүн төмөнкү этномаданий доминанталар курайт: 1) кыргыздын турмуштук дөөлөттөрү (жашоо, өмүр, турмуш, күн, оокат); 2) мейкиндикти тил аркылуу кабылдоо (тоо, суу, түзөң, токой); 3) мезгилди тил аркылуу кабылдоо (күн-түн, жыл мезгилдери, ай, мезгил аралыктары); 4) туугандык байланыштар (үй-бүлө, туугандык иерархия); 5) кыргыздын этнотилдик портрети; 6) кыргыз аялы; 7) кыргыз эмоциясы; 8) сөз кудурети жана акыл. Илимпоз жогорку этномаданий доминанталарды презен-

тациялоочу тилдик каражаттарды жыйнап, системалаштырып (тил, сөздүк, фразеологизм, макал-лакап), аларга тийиштүү ар бир концепттин когнициялык классификациялык белгилерин жана концепттердин өзөгүн, жакынкы жана алыскы периферияларын аныктоого жетишкен.

У.Ж. Камбаралиеванын монографиясы [11] менен аты уйкаш доктордук диссертациясында [12] аталган тилдерге таандык дүйнөнүн концепт сүрөтүндөгү убакыт жана убакыт мамилелерин категориялоо маселелери Воронеж университетинин когнициялык мектебинин салттарында иликтенет. Эмгекте “Время/убакыт” концепт чөйрөсүнүн: 1) образдуу, 2) маалыматчыл, 3) интерпретациялык компоненттери; номинациялык (так//белгисиз убакыт, адам курагы), паремиялогиялык, ассоциациялык талаасы аныкталат, грамматикалык, социомаданий, актологиялык, обсервативдик категоризациясы, дериваттары далилденет. Ошондой эле көркөм кабылдоого таянып, “Время/убакыт” концепт чөйрөсүнүн так темпоралдык, мейкиндик, антропоморфтук, материалдык, квантитативдик, квалитативдик, колордук, зооморфтук, флоралык, аудиокөрүү өңдүү когнициялык белгилери ар тараптан изилдейт, ишенимдүү жана келечектүү жыйынтык чыгарат. Чындыгында, адамзат темпоралдык категориянын өтө эле жалпылыгынан улам, анын касиетин билүү максатында ар кыл моделдерди түзүп келет. Илимпоз объекттердин когнициялык образдарын метафора жолу менен чагылдырган “тилдик модель” түшүнүгүн пайдаланып, дүйнөнүн орус//кыргыз тилдик картиналарында салттуу жана түз-тарыхый (линейно-исторический) моделдерин жашарын аныктайт. Кыскасы, полихрондук маданиятка ээ эки тилдеги “Время/убакыт” концепт чөйрөсүнө мүнөздүү жалпы жана универсал белгилер бар экендиги жана кыргыз элинде убакытка кош көңүл мамиле жасалары, ошол эле маалда орус маданиятында убакытка сарамжал мамиле кылуу басымдуу экендиги далилденет. Концепттин перифериясындагы өзгөчө белгилер эки элдин этномаданий кабылдоосундагы ар кыл ыкмалар алардын узак убакытта бир аймакта жашап келгендигинен кабар берет.

У.Ж. Камбаралиева ишинин аягында төмөнкүдөй маанилүү жыйынтык чыгарат: “*Бийик чокулардын арасында жашоо кечирген кыргыздардын көчмөн жана жарым-жартылай*

көчмөн турмуш-тиричилиги алардын дүйнө кабылдоосуна жана негизги түшүнүктөрүнө таасир эткен. Көчмөн жана тоолук кыргыз үчүн өткөн убакыт чоң мааниге ээ жана ал – учур чакка чыйыр салган сандаган маалыматтарды камтыган эбегейсиз панорама. Ал эми учур чактын образы – мезгилдин бир үзүмү, өткөн маалыматтарды аңдаштырып, аларды келечекке узатуучу учур. Демек, ата-бабалардан мурасталган сабактар кыргыздарды келечекке даярдап, керектүү маалыматтарды кийинки муунга татыктуу өткөрүп берүүгө үйрөтөт. Ушундан улам байыркы салт өзүнүн санжырасын “жети атасына” чейин билүү – азыр да ар бир кыргыздын ыйык милдети катары эсептелет жана ал өз уруусунун салт-санаасын татыктуу улап, келечек муун сыймыктангыдай үзүрлүү иштерди жасоого шыктандырат. Көчмөн турмуш-тиричилик жана чукул климаттык өзгөрүүлөр шарттарында жашоо бир аймакка жана материалдык байлыктарга азгырылбоо – булардын баары кыргыздардын убакытка жасаган мамилесинде чагылдырылган.

Кыргыз жана орус үчүн да убакыт өтө баалуу, ал кандайдыр бир жакшы жана пайдалуу нерсе жасап калууга мүмкүнчүлүк түзөт. Биздин талдоонун жыйынтыгы көрсөткөндөй, орус адамы үчүн учур чак өткөн жана келер чактарга караганда маанилүү. Келер чак учур чактын негизинде калыптанат. Орус адамы убакытты белгилүү бир бөлүктөргө бөлүп, алардын ар бирин окуяларга жана фактыларга толтурат жана ар бирин өзүнчө баалайт. Ал эми кыргыз убакытты жумуру нерсе катары карап, ага жалпы мүнөздөмө берет, башкача айтканда, ал убакытты аткарылган иштерге жана жалпы элге пайда бергендигине жараша аныктайт. Ушундан улам “турмуш – жизнь” мааниси “убакыт” сөзүнүн семантикалык структурасына анын бир синоними катары кирет” [11, 383-б.]. Илимпоз У.Ж. Камбаралиеванын “Когнитивдик тил илими” аттуу монографиясында когнициялык лингвистиканын уютку категориялары, терминдери, концепттерди лингвокогнициялык изилдөөлөрдүн негиздери теориялык аспектте ар тараптан каралат [13].

Б.Б. Нарынбаеванын доктордук диссертациясы [14] менен монографиясынын [15] изилдөө объектиси – француз жана кыргыз тил-

деринин фразеологиялык курамы, ал эми предмети – ар кыл системаларга тиешелүү эки тилдеги дүйнөнүн фразеологиялык сүрөттөрүн когнициялык жана лингвомаданий интерпретациянын негизинде изилдөө. Эмгек эки тилдеги бай материалдарга заманбап полипарадигмалык мамиле (сыпаттама, система-структуралык, салыштырма-тектеширме, структура-семантикалык, концепттик-когнициялык, лингвомаданият таануучулук методдор) жасалганы менен өзгөчөлөнөт. Анда “ак ниеттик”, “кайраттуулук”, “шамдагайлык”, “марттык”, “сылыктык”, “момундук”, “чыдамдуулук”, “акыл-эс”, “келесоолук”, “куулук”, “коркоктук”, “көктүк”, “ач көздүк”, “оройлук”, “текебердик”, “бакыт”, “кубаныч”, “ачуу”, “кайгы/капа”, “коркуу сезими”, “уят”, “сүйүү”, “жактыруу”, “жек көрүүчүлүк”, “кошоматтык”, “көңүл коштук”, “мейкиндик жана убакыт” сыяктуу элүүдөй концепт терең иликтенет. Изилдөөнүн жыйынтыгында дүйнөнүн фразеологиялык сүрөтү дээрлик бардык тилдерде көркөм кабылдоонун жогорку чегине ээ, метафоралык тил каражаттарына бай, баалуу жана маанилүү бөлүгү болору, француз жана кыргыз тилдеринин фразеологиялык сүрөтү эки элдин дүйнө таанымдарындагы универсал, жалпы белгилерди вербализациялоо менен катар эле, аларга тиешелүү бөтөнчөлүктөрдү чагылдырары, ал өзгөчөлүктөр эмоциялардын тилдик туюндурулушунан, адам мүнөзүн баалоо жана адамдар ортосундагы мамилелерди мүнөздөөдөн даана байкалары аныкталган. Кыргыз тилинин фразеологиялык курамынын лингвомаданий интерпретациясы көчмөн кыргыз эли үчүн табият, тышкы чөйрө эң башкы нерсе экендигин көрсөтөт. Француз тилиндеги фразеологизмдердин жаралышына соматикалык, зооморфтук, өсүмдүктүк, предметтик, колоративдик, темпоралдык, гастрономиялык, диндик, мифологиялык, географиялык, этнонимикалык, ал эми кыргыз тилиндеги фразеологияга соматикалык, зооморфтук, өсүмдүктүк, темпоралдык, предметтик, колоративдик, гастрономиялык, сакралдык (диний, жаратылыштык) коддор негиз болгондугун автор тийиштүү деңгээлде терең далилдейт.

Француз жана кыргыз тилдериндеги адамдын мүнөздөмөсүн, эмоцияларын, мамилелерин жана мейкиндик менен мезгилдин кабылданышын чагылдырган концепт чөйрөлөрү да

айырмаланат: француз чукугандай сөз тапкыч, мээнеткеч, тартиптүү, сезимтал, жеңил эмоциялуу келет жана көрүү таасирине басым жасайт, үрөйүнүн учуусу анын жүзүнүн түсүнүн өзгөрүүсү аркылуу берилет (ак, көгүлтүр, жашыл, кара), сүйүү – ырахат, жыргал, мейкиндик – узун, багыттуу, үзгүлтүксүз жана аймактуу; кыргыз чыдамкай, ач көздүк – күнөө, кырсык – бактысыздык, тагдырга баш ийүү, каар, коркуу сыяктуу терс эмоцияларды сыртка чыгарат, кайгыны тышка чыгарбоого аракеттенет, эркек менен аялдын ортосундагы сезимдерди кыйытма, каймана туюнтат, мейкиндикти – багыт жана аралык параметрлери менен өлчөйт. Кыргыз тилинин фразеологиялык курамын лингвомаданий жактан иликтөө анын негизги булактары – теңирчилик, тотемизм, анимизм, фетишизм жана шаманизм, салт-санаа, жөрөлгө жана жашоо мөөнөтү экендиги так-даана вербалдашарын көрсөтөт. Кыскасы, француз жана кыргыз тилдериндеги дүйнөнүн фразеологиялык сүрөттөрүнүн өзгөчөлүктөрү эки элдин дүйнө таануусундагы айырмачылыктары менен түшүндүрүлөт.

М.Е. Дарбановдун монографиясынын [16] *“Концептуалдык изилдөөнүн негиздери”* деген 1-бабында когнициялык лингвистиканын антропологиялык маселелери, лингвомаданият таануунун негизги проблемалары, концептин изилдениши, анын азыркы абалы каралат. *““Адам” концептинин түзүмү жана когнитивдик-тилдик мазмуну”* аттуу 2-бапта “Адам” концептинин номинанттарынын жалпы курамы иликтенип, анын философиялык, социалдыктарыхый, биологиялык, мифологиялык, деривациялык, этимологиялык (адам, жаран, пенде, инсан) катмарлары аныкталат. *“Адам” концептинин кыргыз дүйнө таанымында лексика-семантикалык жана провербиалдык түрдө экспоненттелишин изилдөөнүн негизги натыйжалары”* атуу 3-бапта аталган баш концептин лексикографиялык даректерде 27 микроталаада чагылышы иликтенип, түшүнүк берүүчү, образдык жана аксиологиялык аспекти сыпатталып, синонимдер, антонимдер, эпитеттер, синтагмалар системасы талданат, негизги антропологиялык концепттер (киши, инсан, пенде, жаран, атуул, хомо сапиенс, пендезат, адамзат, адам баласы, адам заада, бирөө, тургун, индивид//индивидуум, инсан, индивидуалдуулук, персо-

на, субъект, фигура, өкүл, антропос, жан) компоненттик электен өткөрүлөт; “адам” концептинин провербалдык талаадагы (44 позиция) жашоосу иликтенип, аны кураган 37 когнитема ажыратылат; “адам” концептинин элдик ырларда, көркөм чыгармаларда вербалдашы дискурс катары изилденет, ассоциациялык эксперимент аркылуу концептин аң-сезиминдеги маанилер аныкталат. Эмгектин ар бир бабынын аягында алынган маанилүү жыйынтыктар системалуу берилет. Ишке макал-лакаптардан жана учкул сөздөрдөн куралган маалыматтар тиркелген.

Г.А Мадмарованын монографиясы [17] менен доктордук диссертациясы [18] көркөм концепттерди маданий аралык аспектте иликтөөдөгү саамалык катары эсептелет. Монографиянын *“Предпосылки и принципы исследования межкультурных концептов и их номинантов в тексте художественного произведения”* аттуу 1-бабында [17, 11–77-б.] текст теориясы жана аны изилдөөнүн принциптери, когнитология, концептология, маданият таануу, когнициялык тил илими, лингвистикалык концептология жана лингвомаданият таануунун мамилелери, маданият аралык коммуникация, этнолингвистика, концепт, анын түрлөрү, концепт чөйрөсү, дүйнө сүрөтү маселелери заманбап туурдан каралып, улуттук символдор менен образдардын этностун өзгөчөлүктөрүн изилдөө үчүн зарылдыгы, гунндар бир катар түрк элдеринин жаралышына өбөлгө түзгөндүгү, адам жамаатты этноско байланыштырган концепттер ааламында жашагандыгы, менталитет муундун муунга мураска өтөрү, улуттук менталитет тарыхый өнүгүү этаптарында этнос маданиятын өзгөчөлөнтүп турары заманбап парадигманын туурун далилденет.

“Региональная лексика в тетралогии С. Бородина в этимологическом, сравнительно-сопоставительном и тематических аспектах” аттуу 2-бапта [17, 78–204-б.] тилдик кабыл алуулар (тюркизм, монголизм, иранизм, арап, кытай, тибет) элдердин маданий-этностук байланыштарынын далили катары көрсөтүлөт, Тимурдун инсандыгы аныкталып, эпитеттердин анын образындагы автордук концепциядагы орду, дүйнөнүн чыгыш картинасын жаратуудагы регионализмдер менен стилистикалык каражаттардын (эпитет, синоним, антоним, омоним, полисемия) касиеттери ачылат. Баптын аягында элдердин аймактык жакындыгы алардын

байланыштарын (экономикалык, саясий, маданий, диний ж. б.) шарттап, көпчүлүк элге мүнөздүү улуттук өзгөчөлүктү чагылдырган аймактык лексиканы жаратары, ал кезегинде элдердин тарыхый-этностик, руханий-диний биримдигин ырастап, көркөм текстте эл колоритин туюнтуп, жазуучунун эстетикалык куралы болору, ошондой эле аталган тетралогияда регионализмдин басымдуу бөлүгүн турмуш-тиричилик лексикасы түзөрү тастыкталат.

“Репрезентативы межкультурных концептов в тексте исторического романа и методы их анализа” аттуу 3-бапта [17, 205–274-б.] Аммиан фон Бектин “Гунны” трилогиянын негизинде маданият аралык концепттер тематикалык жактан топторго (турмуш-тиричилик предмети – 69; канаттуу, жаныбар – 41; тууганчылык термини – 18; куда-сөөк – 5; тамак-аш – 22; кийим-кече – 14; диний-мистикалык термини – 13; аскер термини – 18; социалдык термин, титулатура, профессия – 60; майрам аты – 10; абстракттуу түшүнүк – 33; башка түшүнүктөр – 30; энчилүү аттар – 34: баары – 367) бөлүштүрүлөт; типтүү концепттердин Аттила доорундагы дүйнөнүн көркөм-тилдик картинасын жаратуудагы милдети далилденет; Аммиан фон Бектин “Гунндар” трилогиясы байыркы түрктөрдүн турмушун чагылдырган зор көркөм чыгарма экендиги, кыргыз эли гунндардан уланары, аймактык концепттер аркылуу экинчи бир тилдин менталдык мазмуну байыры, маданият аралык концепттер номинациялык, стилистикалык, эмоциялык-экспрессиялык, когнитивиялык функция аткараары концепттик, компоненттик, семантика-когнитивиялык методдордун жардамы менен ачылат.

“Основные результаты исследования историко-художественного текста как объекта лингвоэтноментального анализа” аттуу 4-бапта [17, 275–353-б.] көркөм тексттин өзгөчөлүгү жана белгилери, мейкиндик жана мезгил континууму, проспекция жана ретроспекция, текст модалдуулугу, тарыхый көркөм тексттин жана этномаданий концепт ээлеринин бөтөнчөлүктөрү, романдагы туугандык терминдер, кээ бир маданият аралык концепттердин фреймдик түзүлүшү, чыгыш концепт чөйрөсү, гунндардын жана байыркы кыргыздардын менталдык кабылдоолору, “жан”, “айкөлдүк”, “кыргызчылык”, “тиричилик”, “адамгерчилик” концепттери иликтенет. Аталган баптан төмөнкүдөй

далилдүү жыйынтыктар чыгарылган: 1) Аммиан фон Бектин “Гунндар” трилогиясын – байыркы доордун духун, тилин, маданиятын жана дүйнөгө көз карашын чагылдырган чыгарманы – ошол заманды белгилүү даражада билген окурман гана адекваттуу түшүнө алат; 2) романдын улуттук өзгөчөлүгү маданият аралык концепттер, фреймдер, сценарийлер, схемалар, паремиялар, кептик формулалар жана баяндоонун интонациялык ыргагы аркылуу таасын баяндалат; 3) макал-лакаптарды анализдөө тилдик аң-сезим менен дүйнө көз караштын архетиптерине жол ачат; 4) гунн жана кыргыз элдеринин улуттук салт-санааларынын, жүрүм-турум эрежелеринин реконструкциялары – алардын менталдык жалпылыктарынын күбөсү; 5) маданият аралык концепттер баяндоону стилдештирүү, когнитивиялык, эстетикалык ж. б. максаттарда ийкемдүү пайдаланат.

А.А. Калмурзаеванын кандидаттык диссертациясында [19] жана аты уйкаш эмгегинде [20] кыргыз жана орус тилдериндеги паремиялардагы “Кудай” жана “Бог” теологиялык концепттери менен когнитивемалары лингвоконцептологиялык аспектте иликтенет. “Кудай” жана “Бог” концепттери жалпы адамзаттык аңыздан уланып, эки элдин аң-сезиминде улуттук маданияттын константасы катары калыптанганы, анын жаралышына этномаданий менталитет (христиан, ислам диндери), социалдык-тарыхый, саясий шарттар таасир бергени далилденет. Кыргыз элинин теологиялык аң-сезиминде ислам дининин элементтери жана догматтары тотемизм, шаманизм, зороастризм жана буддизм реликттери менен жанаша жашап келет: арбактарды, картаң дарактарды, үңкүрлөрдү сыйлоо; Күнгө, Айга, отко, сууга, шамалга сыйынуу; айбанаттардын пирлерин (Чолпон-Ата, Камбар-Ата) урматтоо уланууда. Ал эми сакраменталдык аң-сезимде жогорку теоним концепттер өзүнчө иерархияга ээ: 1) Кудай/Кудайым/Кудая/Кудаа/Куда; 2) Алла/Алда/Аллах/Ылайым; 3) Теңир; 4) Ээ/Эге/Эгэ/Эгем; 5) Жараткан (эпитет); 6) Көк “асман, Кудай”; 7) Умай-Эне; 8) пир ж. б. Теологиялык концепттердин жаралыш булактары да ар кыл: иран (Кудай/Кудайым/Кудая/Кудаа/Куда), кытай-түрк (Теңир/Теңирим), арап (Алла/Алда/Аллах/Иллах/Ылайым) жан нагыз түрк (Эге/Эгэ/Эгем).

Илимпоз кыргыз жана орус тилдериндеги “Кудай” жана “Бог” концепттеринин төмөнкү

когнитемаларын аныктоого жетишкен: “В кыргызском провербиальном пространстве мы обнаружили когнитемы: 1. Бог один, един. 2. Бог – повелитель. 3. Бог – создатель, творец. 4. Бог – заступник. 5. Бог милосерден. 6. Бог справедлив. 7. Бог щедр. 8. Бог не ошибается. 9. Бог дает и забирает. 10. Бог не поддерживает, не помогает. 11. Не все поклоняются Богу и др. Когнитемы в русском провербиальном пространстве разнообразнее и богаче, чем в кыргызском. Нами выделены и кратко охарактеризованы когнитемы: 1. Бог управляет миром и человеком. 2. Бог создал мир, все живое на земле (Бог – создатель). 3. Бог один, един. 4. С Богом нельзя спорить. 5. Бог свят, а люди грешны. 6. Божьим именем клянутся. 7. Все осуществляется по воле Бога. 8. Душа человека отправляется к Богу. 9. Все будут отвечать перед Богом. 10. Бог все видит. 11. Бог мудр и справедлив. 12. Бог на каждого возлагает по силе. 13. Бог благословляет. 14. Бог уберегает. 15. Бог любит праведников. 16. Бог наказывает неправедных. 17. У Бога просят благ. 18. Бога просят отвести беду и т. д. Всего определены 64 когнитемы, которые разгруппированы вокруг 21 общей когнитемы” [20, с. 445]. “Кудай” жана “Бог концепттери түшүнүк, образ жана аксиологиялык концепттерден куралган татаал лингвомаданий структура катары макал-лакап, учкул сөздөрдө, кеп формулаларында чагылдырылганы ассоциациялык эксперименттер аркылуу бекемделип, концепттин өзөк жана жан-жака бел аймактары такталат.

А. Абдулатовдун атайын курсунда [21] жана кандидаттык диссертациясында [22] паремиялардын (макал-лакап, табышмак, велеризм, аян, белги, каргыш, бата-тилек, тост, келме, чакырык, ураан, афоризм) социалдык эс тутумдагы орду, функциялары (когнициялык, кумуляциялык, магиялык-божомолдоочу, оюн-зоок, кооздогуч, моделдештирүү) иштин темасына жараша изилденет.

Паремиялар ачык – жабык, динамикалык – статикалык, бир сүйлөм – көп сүйлөм, сенек – ийги, диалогдук – монологдук, аналитикалык – синтетикалык, поэзиялык – прозалык ж. б. параметрлери боюнча сыпатталат жана аларды алфавит, жаралуу доору, таралуу аймагы, этимологиясы ж. б. сын-өлчөмдөр аркылуу топтоштуруу маселелери каралат. Илимпоз паремияларды логикалык-лингвистикалык жактан

экиге бөлөт: ой-пикир берүүчү жана императивдик. Эмгекте императив когнициялык-лингвистикалык категория катары каралып, алардын милдеттери аныкталат: 1) коомдун жашоосун, багытын, келечегин уюштуруу; 2) коомдогу каада-салттарды сактоо, улантуу; 3) социалдык топторду белгилүү бир эрежелер менен жашоого мажбурлоо. Императив моделинде жаралган бата, каргыш жана идеологиялык клишелердин когнициялык, этикалык, философиялык жана саясий маанилери ачылат. Паремиядагы позитивдүү маани адамды туура ойлоого, түз жүрүүгө үйрөтөт, жакшы жакка багыттайт, максаттуу жашоого үндөйт. Идеологиялык императивдер тигил же бул доордо гана актуалдуу болгону менен, адамзаттын жашоосунда мааниге ээ. Активдүүлүгүнөн ажыраса да, алар таануучулук мазмунун жоготпойт. Табышмактын окуу-тарбиялык мааниси орчундуу, анткени ал жаштардын көркөм ойлоосун, тапкычтыгын жана сезимталдыгын өстүрөт. Табышмактардын – паремиянын алгачкы жанрынын – когнициялык-лингвистикалык жана педагогикалык табияты заманбап методдор менен терең иликтенет.

У.Н. Камардинованын илимий эмгектеринде [23, 24] Суу концептинин денотаттары (химиялык формуласы; чаңкоону басуучу суюктук; сай, көл(мө), дайра, деңиз, океан, жандуу суу, мүрөк суусу, замзам суусу, ыйык суу) аныкталып, про-вербалдык каражаттардагы когнитемалар жиктелет: суу – жашоо чөйрөсү; суу – байлык, береке булагы; суу – тазалык; суу – сыноо, тилсиз жоо; суу – азык; сууну акмак барктабайт; суу – ыйык; суу кырсык алып келет; суу башы болуу жакшы; тоскоолдукту жеңүүгө болот; сууну жаратуучу кубулуштар; суу адамга баш ийбейт; суу жерди көгөртөт; жаш өмүр суудай агып өтүп турат. Суу концептинин өзөгүн “ичер суу”, жака-белин “жеңил суу”, “оор суу”, “ыйык суу”, ал эми алыскы жака-белин “оң – терс” коннотациялык схемалары түзөт. Токтогул, Жеңижок жана Барпынын менталдык дүйнөсүндөгү “аккан суу” элеси гешталыт таризинде көрүнөт. Жеңижоктун ырында “аккан суу” суперконцепт – схема даражасына жетип, башкача айтканда, ал 19 компоненттен куралганы далилденет. Молдо Кылычтын “Жинди суу” аттуу ырынын жаралышына белгилүү өзөндүн аты негиз болуп, реалдуу жай “жинди суу” концептин түзөт. Ырдын лейтмотивинде “суу киргенде – коркунучтуу, ал эми

кирбегенде – жагымдуу” деген идея жатат. Райкан Шүкүрбековдун “Жинди суу” аттуу ыры фразеологизм-афоризм, метафора. Аталган концепт төмөнкү когнитемалардан турат: 1) бермет сымал таза; 2) жамандыктын жарчысы, себеби; 3) көңүл ачат; 4) адамды азгырат, оолуктурат; 5) жакындарды алыстатат; 6) маскара кылат; 7) кебетени бузат; 8) жакырлыкка алып келет. Жыйынтыктап айтканда, изилдөөдө поэзиялык чыгармалардагы “аккан суу” жана “жинди суу” концептине талдоо жүргүзүлүп, алардын когнитемалары такталат жана жогорку концепттердин фреймдик, схемалык, когнитемалык ж. б. сапаттары тастыкталат.

А.К. Тентимишова кандидаттык диссертациясында [25, 26] *Эмгек* концептинин уюткусун эмгек сөзү, ал эми анын перифериясын зат атоочтор (иш, кызмат, жумуш, мээнет, профессия ж. б.), кесиптик аталыштар (малчы, койчу, чабан ж. б.), туунду сөздөр (жумушчу, жумша, жумушсуз), сөз айкаштары (оор// пайдалуу//кызык жумуш ж. б.), паремиялар жана тексттер түзөрүн аныктайт. *Эмгек* концептинин социалдык-экономикалык, логикалык-философиялык жана этикалык-идеологиялык мазмуну ачылат, ошону менен катар эле, аталган концепттин номинациялык бирдиктери 10 топко ажыратылып, ар бири тийиштүү мисалдар аркылуу ишенимдүү далилденет. Илимпоз кыргыз этносунун тилдик аңсезиминдеги “эмгек” концептинин өзгөчөлүгүн аныктоо максатында 16–82 жаштагылардын арасынан 182 респондент алып, ассоциациялык эксперимент өткөрүп, маанилүү жыйынтык алат: улуу муундун жооптору конкреттүү, жеткиликтүү; жаштардын жооптору шаблондуу, тар мааниде экендиги көрсөтүлөт. Кыргыз элинин макал-лакаптарында 32, афоризмдеринде 13 когнитема жиктелип, этностун ой тутумунда төмөнкү когнитемалар орчундуу экендиги аныкталат: 1) эмгек – адамдын жашоосу, күн көрүүсү; 2) эмгек жемишин берет; 3) эмгек – керектүү, пайдалуу нерсе; 4) эмгекти элге кылуу керек; 5) эмгек адамды багат; 6) эмгектин акыбети кайтат; 7) эмгек – байлыктын булагы; 8) эмгек адамды дарылайт, жалкоолук дартка кабылдат; 9) эмгек сый-урматка жеткирет; 10) эмгек адамды өзгөртөт (адам кылат) ж. б. *Эмгек* концептинин фреймдик, схемалык, когнитемалык ж. б. сапаттарга, борбор жана жака-бел алкактарга ээ экендиги белгилүү даражада тастыкталат.

Э.Т. Төлөкова кандидаттык эмгегинде [27] балага тиешеси бар тилдик туюнтмаларды 4 лексика-семантикалык топко бөлөт: 1) балага байланыштуу жалпы маанидеги сөз жана сөз айкаштары; 2) баланын курагын туюндурган тил бирдиктери; 3) балага карата кичирейтүү-эркелетүү, жалыныч маанисинде пайдаланылган тил бирдиктери; 4) балага байланыштуу каада-салт лексикасы. Аталган тилдик материалдар кыргыз элинин социалдык турмушу, улуттук маданияты жана этнопедагогикалык, философиялык көз караштары менен байланышта каралып, компоненттик жана лингвомаданий (концепт, фрейм, сценарий) методдор аркылуу иликтенет. “Бала” концептине тийиштүү архетиптик түшүнүктөр – ырым-жырымдар, үрп-адаттар, каада-салттар, мифологемалар – негизги маданий постулаттар катары кызмат кылуу менен, улуттун өзгөчөлүгүн түзүп, аны сактап келгендиги далилденет.

С.Б. Эргешева диссертациясында [28] жана аты уйкаш эмгегинде [29] макал-лакаптардын көп функциялуу когнициялык-тилдик каражат экендигин эске алып, аларды полипарадигмалык (социо//этно//психо//лингвистика, социалдык мнемонология, когнициялык лингвистика, фольклористика, философия, логика) методдор аркылуу ар тараптан иликтейт. Макал-лакаптардын системасындагы антонимдик катыштагы концепттердин, концепт чөйрөлөрүнүн жана когнитемалардын бөтөнчөлүктөрү такталып, семантикалык прототип, фрейм, сценарий жана пропозиция түшүнүктөрүнүн макалдык эс тутумдагы орду, мааниси аныкталат. Паремия адамзаттын когнициялык ишмердигинин натыйжасы катары өзүнө эмпириялык билимди, дүйнөгө көз карашты камтуу менен, элдин менталдык мейкиндигинде өз ара чырмалышкан инварианттык жана варианттык маанилерге ээ ар кыл концепттерди – концепт чөйрөсүн курап турары ишенимдүү тастыкталат. Ар бир макалдагы ой тутуму фрейм жана сценарий таризинде берилери, концепт чөйрөсүнө “тар – кең”, “жакын – алыс”, “өйдө – ылдый”, “алга – артка”, “тез – жай”, “дос – душман”, “туруктуу – туруксуз”, “денотаттык – коннотациялык”, “инварианттык – варианттык”, “жалпы – жеке”, “эксплициттик – имплициттик”, “борбордук – жакабелдик”, “түшүнүк – символдук” оппозициялары мүнөздүү экендиги ырасталат.

Е.Н. Мурадымованын илимий эмгегинде [30] славян жана түрк тилдериндеги туугандык терминдери маданият таануу аспектинде полипарадигмалык (этнология, лингвокультурология, когнициялык тил илими, социолингвистика, салыштырма тил илими, лингвопрагматика, компаративистика, ностратика) жактан иликтенип, алардын уруулук мамилелер сакталган коомдордо татаал системага, ал эми орус тилинде чөйрөсүн тарытып баратканы баяндалат. Илимий иштен бир катар маанилүү жыйынтыктар чыгарылат. Биз алардын бирин мисал келтиребиз: *“В языковой картине мира русского народа наличествуют следующие основные степени родства: первая степень родства (муж – жена, отец – сын, отец – дочь, мать – сын, мать – дочь), вторая степень родства (дед и внуки, бабушка и внуки), третья степень родства (прадед и правнуки, дядя и племянник, тетя и племянница), четвертая степень родства (двоюродные сестры и братья, двоюродный дед и внучатые племянники, двоюродная бабушка и внучатые племянницы), пятая степень родства (двоюродный дядя и двоюродные племянники) и т. д.; кыргызская терминология родства относится к турано-ганованской системе; а) она строится в традициях генеалогической памяти (“жети ата”); б) ей присущи черты классификационности, так как в ней наличествуют такие показатели, как строгое различие родственников по отцу (дед – чоң ата, бабушка – чоң эне) и по матери (дед – тай ата, бабушка – тай эне); в) выделение потомства по женской линии родственников, г) слитность прямой и боковой линий, д) перекрывание терминов свойства (для обозначения родни мужа и жены) терминами родства; е) как проявление описательной системы в ней имеется выделение прямой линии родства, ж) обозначение особыми терминами каждого из родителей, сыновей, дочерей, внуков обоого пола, з) объединение между собой боковых линий родства, и) наличие особых терминов для дядьев (ава (аба) – старший брат отца или младший брат отца старше говорящего) и теток, племянников и племянниц, что почти не наблюдается в русской терминологии”* [30, с. 16–17].

С.М. Амиралиевдин кандидаттык диссертациясында [31] *Ит* түшүнүгүнөн куралган менталдык дүйнө (концепт, фрейм, сценарий,

символ, когнитив, гештальт, элес, пропозиция) чагылдырган тилдик бирдиктер – лексемалар, фразеологизмдер, паремиялар жана ири тексттер лингвомаданият таануу жагынан иликтенип, *Ит* концептинин “өзөк – жакабел”, “денотация – коннотация”, “уңгу – туунду”, “туруктуу – туруксуз”, “орто – эмоциялуу”, “объективдүү – субъективдүү”, “жалпы – жеке”, “улуттук – эл аралык” ж. б. параметрлери аныкталат. Изилдөөдө 823 провербалдык тилдик бирдик талданып, алардын 415инде “ит – терс сапаттуу айбан”, ал эми 205инде “ит – оң сапаттуу айбан” катары сыпатталат. Ассоциациялык эксперименттин жардамы аркылуу аталган концепттин өзгөчөлүгү ачылат: өзөк – “ит – үй жаныбары, адамдын шериги, үй саксычы”; жакабел периферия – “жаман адам, жырткыч”; алыскы периферия – “анчынын жардамчысы, короону булгайт, мышыктын душманы”. Кыргыз элинин дүйнө таанымдында, этномаданий турмушунда жашаган *Ит* концептин туюнткан тилдик бирдиктердин курамындагы предикаттар, стилистикалык фигуралар (эпитет, метафора, метонимия, салыштыруу), антонимдик жуп когнитивлар, антропонимдер, топонимдер аныкталат.

А.Р. Бутешова эмгегинде [32] *Жизнь* концептинин түшүнүк, образдуу жана эмоциялык-баалоо катмарын аныктайт жана эки тилдеги лексикографиялык туундуларга таянып, биринчи тилде ал 9 (жизнь – существование; функционирование; определенный период; окружающий мир; уклад – образ жизни; достаток; энергия; счастье; судьба – биография), экинчи тилде 6 (өмүр – жашоо; тиричилик; аракет; үй-бүлө; мезгил; абал) түшүнүккө ээ экендигин далилдейт. “Өмүр” концептинин образдуу катмары улуттун образдуу ойломун жана сезим кабылдоосун чагылдырган метафоралардан куралары фрейм-слот методу аркылуу иликтенип, төмөнкү жыйынтыктар чыгарылат: орус тилинде – “жизнь” – существование; учитель; обидчик; любовный партнер; жертва; судья; путь, дорога; вкус, цвет; явления природы; вода; театр; книга; огонь; определенный отрезок времени; смерть; луч, картина;местилище, ал эми кыргыз тилинде – “өмүр” – тирүүлүк адам; мугалим; жол; даам; суу; оюн; китеп; от; убакыт; турмуш эрежелери; жыл мезгили; жан; чектелгендик; бак; дастан. Илимпоз *Өмүр* концептинин эмоция-баалоо катмарын аныктоо үчүн эки тилдеги

көркөм чыгармаларга жана алардын котормолоруна таянып, аталган концепттин тутумундагы “оң – терс” оппозицияларды жиктейт: “Проведенное исследование позволило определить свойственные концепту “Жизнь” признаки с положительной оценкой жизни: “ценность жизни”, *жизнью дорожат, рискуют, отдают ради спасения другого, отдают жизнь в залог, получают жизнь как дар*. При использовании прилагательных “молодая”, “новая”, “интересная”, “радостная”, “полная огня и сил” реализуется признак “полнота и насыщенность жизни”. Признак “целенаправленность”: *жизнь имеет свою цель, смысл, идею*. Также можно выделить многие другие признаки: “чувство прекрасного”, “своевременного изменения и размеренности, порядка”. Отличительным признаком русского менталитета является признак “неизвестности и таинства” с побуждением ожидания лучшего, а в кыргызском менталитете признак “чистоты и прозрачности”.

К отрицательным признакам в рассматриваемых языках данного концепта относятся: “быстротечность”, “беспокойность”, “ничтожность”, “жестокость жизни”, “безнадежность, безысходность”. Особое место занимает признак “социального различия” [32, с. 12]. Ассоциациялык экспериментке караганда, эки тилдеги концепттин өзөгү бир топ айырмаланат жана орус тилинде эмоциялык (өмүр – сүйүү, бакыт, кубаныч), ал эми кыргыз тилинде (өмүр – үй-бүлө, тиричилик, жашоо) прагматикалык багыт басымдуулук кылат.

Г.А. Абыканова кандидаттык диссертациясында [33] орус жана кыргыз маданиятында *Вода/суу* маанилүү концепттердин бири болуу менен, узак тарыхка ээ жана өз кучагына бай маалыматты камтып тургандыгын сыпаттайт. Концепттин өзөгүн “суу – булак, дайра, деңиз жана океандарды кураган жана аба, кыртыш, тирүү организм жана башкалардын курамындагы түссүз суюктук” түшүнүгү түзүп, ал аталган тилдерде “өмүр”, “тазалык”, “кыймыл”, “коркунуч” концепттери менен байланышта экендиги көрсөтүлөт. Орус тилдик картинасына “Вода” концепти “чекара”, “дем алыш”, ал эми кыргызда “байлык” жана “ата мекен” концепттери менен ассоциацияланышат. Эки тилдик картинада тең “суу” концептине амбиваленттүүлүк мүнөздүү: суу – өмүр башаты > < стихия. Эки

тилде тең фразеологиялык бирдиктер суу сөзү адамдын кебете-кепширин, анын ар кыл эмоцияларын, жүрүм-турумун, ишмердигин чагылдырууда жыш кондонулат.

Кенан Ыылдырымдын илимий эмгегинде [34], когнициялык лингвистикадагы белгилүү алгоритмге ылайык, *Судьба/кадер* концепттеринин номинациялык талаалары түзүлүп, алардын ачкыч сөздөрү аныкталат. Иш төмөнкү процесстерди камтыйт: *судьба* жана *кадер* лексемаларына этимологиялык анализ жүргүзүлөт; алардын тексттердеги жыштыктары, маанилеринин жалпылыгы, стилистикалык жактан калыстыгы жана көп маанилүүлүгү тастыкталат; концепттердин субординациялары аныкталат; деривациялык параметрлери көрсөтүлөт; батыш жана орус маданиятында “судьба” концепти мифологиялык ойлордон улам мифологема катары калыптанса, түрк маданиятында “кадер” концепти теологиялык (ислам) аңыздан азыктанганы баяндалат; жогорку концепттер “Кудай”/ “Аллах”, “ишеним”, “Адам”, “эрк”, “өмүр”, “бакыт” сыяктуу башка концепттер менен байланышта жаралат; суперконцепттер (судьба, кадер) “тагдыр – жогорку күч” жана “тагдыр – өмүр жолу” оппозициялык катышта конкреттештирилет.

Н.Ж. Чоңмурунованын кандидаттык диссертациясында [35] Ч. Айтматовдун көркөм-тилдик сүрөтүнүн өзөгүн “жакшылык” жана “жамандык” концепт чөйрөлөрү түзүп, алар “Кыямат” романында “чабагандар менен баңгилерге байланышкан социалдык жамандыктар – Авдий Каллистратовдун образы аркылуу берилген адамдык асыл сапат, рухий дөөлөттөр”; “жамандык адамдар тарапта – жакшылык айбандарга байланышкан”; “карышкырлар адамдын жан дүйнөсүнө жакын – адамдар адам кейпиндеги айбандар”; “Кассандра тамгасы” романында “адам өзү жараткан согуш, революция, терроризм, тоталитардык режим, репрессия, киши өлтүрүү, кылмыш – коркунучту эскерткен космос кечилинин образы”; “Кылым карытар бир күн” “эс тутум – эс тутумдан ажыроо”; “Тоолор кулаганда” романында “сүйүү – ыймансыздык”; “табигат сулуулугу – цивилизация бетпактык” оппозициялары аркылуу көрүнөрү сыпатталат.

Жыйынтыктап айтканда, кыргыз аңызында (1) семантика-когнициялык (тилге кайрылуу – когнициялык семасиология; аң-сезимге карай – лингвистикалык концептология) жана (2)

лингвомаданият таануу багытында илимий иликтөөлөр жүрүп жатат. Аларга жетишкендиктер жана кемчиликтер мүнөздүү. Жетишкендиктери: 1) диссертациялар, монографиялар когнитивиялык лингвистиканын белгилүү бир багытынын алкагында тийиштүү постулаттардын жана методологиянын жардамы аркылуу ишке ашкандыгы; 2) алардын маалыматчыл талаасынын кеңдиги – эмгектердин көбүнүн орус тилинде жазылгандыгы; 3) монографиялардын, илимий макалалардын рейтинги жогорку тийиштүү басылмаларда жарыялангандыгы; 4) диссертациялардын (кандидаттык, доктордук) диссертациялык кеңештерде ийгиликтүү жакталышы жана чет жактан расмий оппоненттердин чакырылышы; 5) эмгектердин илимий чөйрөдө белгилүү даражада кызыгууну туудурушу; 6) дисциплина аралык байланыштын зарылдыгынын иликтениши (М.И. Лазариди); 7) орус жана кыргыз маданий мейкиндигинде деривациялык системанын функциясынын полипарадигмалык моделинин иштелип чыгышы (М.Дж. Тагаев); 8) немис жана кыргыз тилдеринин материалдарынын негизинде эки тилдеги маданият аралык коммуникациянын лингвомаданий жана лингвокогнитивиялык аспектеринин изилдениши (П.К. Кадырбекова); 9) когнитивиялык жана этнолингвистикалык багыттардын алкагында кыргыз этносунун дөөлөттөр картинасынын өзөктүү этномаданий доминанталарынын аныкталгандыгы (З.К. Дербишева); 10) орус жана кыргыз тилдеринин материалдары аркылуу убакыт түшүнүгүнүн категорияланышынын ишенимдүү ишке ашкандыгы (У.Ж. Камбаралиева); 11) француз жана кыргыз тилдериндеги дүйнөнүн фразеологиялык сүрөтүнүн кылдат изилдениши жана келечектүү жыйынтыктардын чыгарылышы (Б.Б. Нарынбаева); 12) “Адам” концептинин когнитивиялык-тилдик мазмунунун когнитивиялык лингвистика, лингвомаданият таануу, этнолингвистика жана лингвопаремиология илимий салааларынын алкагында терең далилдениши (М.Е. Дарбанов); 13) көркөм чыгармалардагы маданият аралык концепттердин тарыхый аспектке сыпатталышы (Г.А. Мадмарова).

Кемчиликтери: 1) эки баскычтагы (кандидаттык, доктордук) эмгектердин көбүндө когнитивиялык лингвистиканын тарыхын, багыттарын, илимий аппаратын анализдөөдө окшоштуктардын кезигиши; 2) кандидаттык иштердин

көбүнүн З.Д. Попова менен И.А. Стерниндин айтылуу окуу китебинин [36] чегинен чыкпай калышы; 3) кандидаттык эмгектерде ассоциациялык эксперименттердин аздыгы, чабалдыгы; 4) диссертанттардын (кандидаттык) илимий стилди терең өздөштүрбөгөндүгү жана жазуу чеберчилигинин төмөндүгү; 5) жогорку иштердин адис илимий редакторлор тарабынан кылдат каралбагандыгы, башкача айтканда, алардын автордук редакцияда жарыяланышы (мындай көрүнүштөр, албетте, иштерди илимий жана адабий стилдик жактан артка тартат); 6) диссертацияларда психологиялык эмгектердин (гипотезалардын, теориялардын) таасирлеринин байкалбастыгы (когнитивиялык лингвистика психоллингвистиканын жетишкендиктерине таянууга милдеттүү). Анткени психоллингвистика – лингвистикалык гипотезалардын психологиялык реалдуулугун, алардын психологиялык негиздерин аныктоо, башкача айтканда, бул психологиялык методологияны лингвистикалык теорияларга колдонуу, психологиялык көнүгүүлөр. Бул багытка теориялык жактан лингвистика жооп берет. Когнитивиялык лингвистика жогоркуга карама-каршы турат, башкача айтканда, бул – психологиялык гипотезалардын лингвистикалык реалдуулугун, алардын лингвистикалык негиздерин аныктоо, лингвистикалык методологияны психологиялык теорияларга колдонуу, кесиптик-лингвистикалык ишмердик. Бул багытка теориялык жактан психология жооп берет [37, 32-б.]; 7) табигый тил, логика, ойлом, аң-сезим маселелери жаатында салмактуу эмгектерди жаратып, “лингвистикалык салыштырмалуулук, “дүйнөнүн тилдик картинасы” жана “маркстык-лениндик тил илими” деген мифтерди төгүндөгөн белгилүү илимпоз А.Т. Кривоносовдун жүйөөлүү ойлору менен олуттуу илимий дооматтарынын [38, 483–500-б.] кыргыз илимпоздору тарабынан эске алынбай жаткандыгы.

Учурда орус илимий аңызында когнитивиялык лингвистика психологиялык, логикалык, философиялык-семантикалык, лингвокультурологиялык, интегративдик, лингвоантропологиялык, семантика-когнитивиялык багытта өрүш алууда, илимий мектептер жаралууда жана саясий, педагогикалык жана башка дискурстардагы концепттери тийиштүү методдордун жардамы аркылуу иликтенүүдө.

Адабияттар

1. *Стернин И.А.* Основные направления и перспективы развития когнитивных исследований в Кыргызской Республике / И.А. Стернин, М. Дж. Тагаев, У.Д. Камбаралиева // Вестник КРСУ. 2015. Т. 15. № 2.
2. *Лазариди М.И.* Номинативно-функциональное поле психических состояний в современном русском языке: автореф. дис. ... д-ра филол. наук / М.И. Лазариди. Волгоград, 2001. 44 с.
3. *Лазариди М.И.* Психические состояния в полевом описании: номинативно-функциональный аспект: монография. Изд. 4, доп. / М.И. Лазариди. Бишкек, 2011. 356 с.
4. *Тагаев М.Дж.* Полипарадигмальная модель функционирования деривационной системы (на материале взаимодействия русского и кыргызского культурно-языковых пространств): автореф. дис. ... д-ра филол. наук / М.Дж. Тагаев. Бишкек, 2005. 44 с.
5. *Тагаев М.Дж.* Полипарадигмальное описание морфемики и словообразования (на материале русского и кыргызского языков) / М.Дж. Тагаев. Бишкек: КРСУ, 2004. 282 с.
6. *Кадырбекова П.К.* Лингвокультурологические и лингвокогнитивные аспекты межкультурной коммуникации (на материале немецкого и кыргызского языков): монография / П.К. Кадырбекова. Бишкек, 2014. 419 с.
7. *Кадырбекова П.К.* Лингвокультурологические вербальные аспекты межкультурной коммуникации (на материале немецкого и кыргызского языков): автореф. дис. ... д-ра филол. наук / П.К. Кадырбекова. Бишкек, 2014. 44 с.
8. *Дербишева З.К.* Кыргызский этнос в зеркале языка / З.К. Дербишева. Бишкек, 2012. 404 с.
9. *Дербишева З.К.* Язык и этнос: монография / З.К. Дербишева. М.: ФЛИНТА: Наука, 2017. 256 с.
10. *Дербишева З.К.* Ключевые концепты кыргызской лингвокультуры: монография / З.К. Дербишева. Бишкек, 2012. 176 с.
11. *Камбаралиева У.Дж.* Темпоральная категоризация в концептуальной картине мира (на материале русского и кыргызского языков): монография / У.Дж. Камбаралиева. Бишкек, 2013. 490 с.
12. *Камбаралиева У.Дж.* Темпоральная категоризация в концептуальной картине мира (на материале русского и кыргызского языков): автореф. дис. ... д-ра филол. наук / У.Дж. Камбаралиева. Бишкек, 2014. 47 с.
13. *Камбаралиева У.Дж.* Когнитивдик тил илими: монография / У.Дж. Камбаралиева. Бишкек, 2019. 346 б.
14. *Нарынбаева Б.Б.* Француз жана кыргыз тилдериндеги дүйнөнүн фразеологиялык сүрөтү: филол. илимд. д-р дис. автореф. / Б.Б. Нарынбаева. Бишкек, 2017. 47-б.
15. *Нарынбаева Б.Б.* Фразеологическая картина мира француза и кыргызца: монография / Б.Б. Нарынбаева. Бишкек, 2017. 360 с.
16. *Дарбанов М.Е.* “Адам” концептинин когнитивдик-тилдик мазмуну: монография / М.Е. Дарбанов. Бишкек, 2016. 296 с.
17. *Мадмарова Г.А.* Межкультурные концепты в тексте художественного произведения: монография / Г.А. Мадмарова. Бишкек, 2017. 392 с.
18. *Мадмарова Г.А.* Региональные межкультурные концепты в художественном тексте: автореф. дис. ... д-ра филол. наук / Г.А. Мадмарова. Бишкек, 2018. 44 с.
19. *Калмурзаева А.А.* Теологические концепты в провербально-языковой картине мира: автореф. дис. ... канд. филол. наук / А.А. Калмурзаева. Бишкек, 2013. 24 с.
20. *Калмурзаева А.А.* Теологические концепты в провербально-языковой картине мира // Инвариантность в прономинальной и провербальной парадигмах языка / А.А. Калмурзаева. Бишкек, 2017.
21. *Абдулатов А.* Кыргыз паремияларын когнитивдик-лингвистикалык өңүттө сыпаттоонун айрым проблемалары: филол. илимд. канд. дис. автореф. / А. Абдулатов. Бишкек, 2008. 24 б.
22. *Абдулатов А.* Паремияларын когнитивдик-педагогикалык максатта сыпаттоонун айрым проблемалары: атайын курс / А. Абдулатов. Ош, 2006. 149 б.
23. *Камардинова У.Н.* “Суу” концепти дүйнөнүн когнитивдик-тилдик сүрөтүндө // Лингвопэтика менен лингвопаремиологиянын орчундуу маселелери / У.Н. Камардинова. Бишкек, 2018. 314–463-б.
24. *Камардинова У.Н.* “Суу” концептинин когнитивдик-тилдик мазмуну: филол. илимд. канд. дис. автореф. / У.Н. Камардинова. Бишкек, 2015. 24 б.
25. *Тентимишева А.К.* “Эмгек” концептинин менталдык-тилдик мазмуну: филол. илимд. канд. дис. / А.К. Тентимишева. Ош, 2017. 223 б.
26. *Тентимишева А.К.* “Эмгек” концептинин менталдык-тилдик мазмуну: филол. илимд. канд.

- дис. автореф. / А.К. Тентимишева. Бишкек, 2017. 24 б.
27. Төлөкова Э.Т. Кыргыз тилиндеги “бала” концепти (лингвомаданият таануу илиминин аспекти боюнча): филол. илимд. канд. дис. автореф. / Э.Т. Төлөкова. Бишкек, 2012. 24 б.
28. Эргешова С.Б. Паремияларда антонимдик концепттер аркылуу тилдик дүйнө сүрөтүнүн жана менталдык пропозициянын берилиши: филол. илимд. канд. дис. автореф. / С.Б. Эргешова. Бишкек, 2010. 24 б.
29. Эргешова С.Б. Паремияларда антонимдик концепттер аркылуу тилдик дүйнө сүрөтүнүн жана менталдык пропозициянын берилиши // Лингвопозитика менен лингвопаремиологиянын орчундуу маселелери / С.Б. Эргешова. Бишкек, 2018. 174–313- бб.
30. Мурадымова Е.Н. Термины родства в лингвокультурологическом аспекте: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Е.Н. Мурадымова. Бишкек, 2011. 24 с.
31. Амиралиева С.М. Тилдин менталдык семантикасындагы кинологиялык концепттер: филол. илимд. канд. дис. автореф. / С.М. Амиралиева. Бишкек, 2014. 24 б.
32. Бутешова А.Р. Концепт “Жизнь” в русской и кыргызской языковой картине мира: автореф. дис. ... канд. филол. наук / А.Р. Бутешова. Бишкек, 2012. 24 с.
33. Абыканова Г.А. Концепт “Вода/суу” в русском и кыргызском языках: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Г.А. Абыканова. Бишкек, 2012. 24 с.
34. Ыылдырым Кенан. Вербальные средства презентации концептов “Судьба” и “Кадер” (на материале русского и турецкого языков): автореф. дис. ... канд. филол. наук / Кенан Ыылдырым. Бишкек, 2017. 24 с.
35. Чонмурунова Н.Ж. Концепты “Добро” и “Зло” в языковой картине мира в произведениях Ч. Айтматова: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Н.Ж. Чонмурунова. Бишкек, 2017. 24 с.
36. Попова З.Д., Стернин И.А. Когнитивная лингвистика / З.Д. Попова, И.А. Стернин. М.: АСТ, 2010. 314 с.
37. Паршин П.Б. Теоретические перевороты и методологический мятеж в лингвистике XX века / П.Б. Паршин // Вопросы языкознания. 1996. № 2.
38. Кривоносов А.Т. Философия языка / А.Т. Кривоносов. Нью-Йорк, 2012. 582 с.